

СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКОВІ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У НОВИЙ ЧАС (XVI – ПОЧАТОК XX ст.)

Іван Мандрик

доктор історичних наук, професор кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегово
E-mail: ivan.mandryk@uzhnu.edu.ua

Отілія Минда

старший викладач кафедри іноземних мов,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: otiliia.mynda@uzhnu.edu.ua

Життя спонукає дослідників різних країн різнобічно вивчати історичний досвід народів Центральної та Південно-Східної Європи. Тим більше, що продовжують зберігатися причини, які породжують спільні проблеми, які пов'язують між собою цю частину континенту. На наш погляд, історики мають активніше звертатися до методу порівняння, аналізу закономірностей, і таким чином шукати відповіді на запити часу. Правда, пряме пристосовництво, автоматизм тут не спрацює. У статті узагальнюється як наш багаторічний досвід вивчення історії окремих країн у новий час, так і наведення тих об'єктивних чинників, котрі поєднували їхню долю, вели не лише до єдності, взаємозалежності, але й до суттєвих особливостей, що різнили їх. На кінець XVIII ст. усі народи регіонів повністю втратили свою незалежність, але з початком XIX ст. розпочався зворотній процес їх національно-визвольних змагань, що на початку XX ст. увінчався успіхом. При всій відмінності етносоціальних та державних об'єднань, котрі сформувалися, і при тих особливостях, які характеризують два основні регіони – центральноевропейський і балканський, нації, що виникли у цьому історико-географічному ареалі, об'єднали між собою такі важливі риси, котрі відрізняють їх від народів західної частини Європи. Єдність виділених нами сусідніх регіонів, як і їхня відмінність від решти континенту формувалася протягом тривалого часу, але особливо видимо у XVIII – XIX століттях. Нові штрихи додало ще й XX століття. Приходимо до висновку: народи Центральної та Південно-Східної Європи у XVI – XVII століттях опинилися між двох берегів – німецьким і турецьким, а у XVIII – XIX століттях – німецьким та російським, тому їм завжди доводилося миритися з тим чи іншим пануванням. Об'єктивний аналіз свідчить про децю крапці можливості в політичному, економічному, культурному, навіть духовному розвитку, які розкривалися перед центральноевропейцями у порівнянні з балканськими народами.

Ключові слова: Центральна Європа, Південно-Східна Європа, Балкани, народи, єдність, державна незалежність, національне відродження, слов'яни.

Постановка проблеми. Ми переконані – якщо хочемо наблизитися до європейських стандартів цінностей, тоді маємо вивчати такі історичні процеси та події, котрі об'єднують нас із рештою континенту, а не роз'єднують. Як і сусідні з нами народи, українці ще й тому мають позбутися комплексу меншовартості, бо наше минуле у новий час тісно пов'язане з загальноєвропейськими процесами, особливо з тими, які проходили у його центральній та південно-східній частині. Інша справа, що історичні та політичні реалії часто відкидали народи, у тому числі й український, назад, гальмували їх цивілізаційний поступ.

Українська історична наука лише зі здобуттям нашої державності отримала можливість звернути увагу на дослідження ідеї європейської єдності, показувати наш тісний взаємозв'язок з її народами. Завдяки курсу на зближення з Європою, початком сприйняття головних її традицій та цінностей, які задекларує Україна з початку XXI століття, вітчизняні вчені дедалі активніше починають досліджувати саме європейські інтеграційні процеси. При цьому основна увага приділяється новітньому часу, що цілком зрозуміло, але треба знати і про досвід та прорахунки попередніх

епох. Тим більше, що вчені сусідніх країн вже тривалий час вивчають особливості історичного розвитку як регіону Центральної, так і Південно-Східної Європи, навіть континенту в цілому.

Метою нашої статті є намагання порівняти ті спільні та відмінні риси, що характеризували політичний, національний, культурний, релігійний розвиток народів Центральної та Південно-Східної Європи упродовж тривалого історичного періоду нового часу, тобто з XVI – до початку XX століть. Основна увага звертається на порівняльну оцінку минулого цих двох суміжних регіонів Європи, заселених переважно слов'янами, їх поступове втягнення до загальноєвропейських суспільно-політичних змін, органічну єдність, а також характерні особливості. Чільна увага звертається на процеси національного відродження, ріст визвольних змагань у XVIII – XIX століттях, а також на політику Російської імперії. Порівнюються два великі регіони континенту, які з одного боку знаходилися у складі Австрійської імперії, а з другого – Турецької імперії. Уся їхня спадщина залишила за собою значні наслідки – політичні, економічні, культурні, релігійні, навіть ментальні та психологічні,

котрі відчутні по сьогоднішній день. Адже і в наш час мовиться про центральноєвропейську чи балканську ментальність.

Матеріал нашої статті може привернути увагу молодих дослідників до цих важливих у науковому плані регіонів континенту, допоможе краще зорієнтуватися у складніших процесах минулого, взагалі навчитися мислити категоріями не лише одиничними, але й більш загальними, тобто краще зрозуміти тісну взаємозалежність європейської історії модерного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремих порівняльних праць стосовно історичного розвитку двох визначених нами сусідніх регіонів Європи, принаймні в сучасній українській історіографії, немає. У зв'язку з розширенням наукових можливостей та меркантильними інтересами, дослідники здебільшого звертають увагу на історію власних країн або на чисто локальні теми. Зрозуміло, що основна увага приділяється процесам у Центральній та Південно-Східній Європі у XX – на початку XXI століть, тому більш віддалені часи тимчасово відійшли на другий план. Ліва частина досліджень стосується вивчення ідеї європейських інтеграційних процесів, становлення Європейського Союзу, входження до нього конкретних країн колишнього соціалістичного табору.

Частково питання про специфіку регіонального розвитку Центральної, а особливо Південно-Східної Європи (Балкан), порушувалися у дослідженнях радянської доби. Так, у 80-х роках XX ст. побачили світ тематичні колективні праці – видання Інституту слов'язнавства і балканістики АН СРСР, котрі пробували узагальнити історичний розвиток усіх народів виділених нами регіонів [Освободительные движения, 1981; Формирование наций, 1981; Социальная структура, 1982; Формирование национальных независимых, 1986].

Численні автори навели багато фактичного матеріалу, що враховував зарубіжні дослідження, але увесь їхній підхід опирався на єдину «вірну» марксистську аргументацію історичного розвитку народів цієї частини Європи, тобто у ході класової та національно-визвольної боротьби. Ніхто не міг вийти поза межі утверджених зверху постулатів. До того ж, завжди замовчувалися або прикрашалися справжні мотиви політики Російської імперії. Деякі автори вже після зникнення «імперії зла», по-новому почали аргументувати свої погляди, про що свідчать їх новітні публікації.

Привертають увагу ряд узагальнюючих праць, що з'явилися останнім часом, поскільки допомагають нам краще з'ясувати дійсні процеси, що проходили у регіонах у період нового часу. Виділимо дослідження, котрі доступні й українському читачу: британського історика Дж. Тейлора «Габсбурзька монархія. 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини» [Тейлор А.Дж.П., 2002], американського історика польського походження Пьотра Вандича «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогоднішнього дня» [Вандич Пьотр С., 2004], та «Історія Центрально-Східної Європи» під редакцією українця Л. Зашкільняка [Історія Центрально-Східної Європи, 2001].

Їх матеріал дозволяє виокремити те спільне та від-

мінне, що поєднувало та поділяло два сусідні регіони Європи впродовж століть нового часу. Можна виділити праці угорця Еміла Нідергаузера [Niederhauser Emil, 1976], чеха Рудольфа Кучери [Kučera Rudolf, 2008], які аргументовано розкрили історичну та етнічну своєрідність цієї частини Європи у модерну добу.

В загальних рисах ми й самі спробували у невеликій статті показати основні особливості історичного розвитку народів двох досліджуваних регіонів [Мандрик, 1997]. Зрозуміло, що цей напрямок вартий більшої уваги з боку ширшого загалу істориків, частиною чого є і наша публікація, котра передусім базується на самостійному узагальненні досвіду та знанні нової історії Європи.

Виклад основного матеріалу. Геополітичні зміни, пов'язані з географічними відкриттями і формуванням європейських та колоніальних імперій XVII – XVIII століть, призвели до швидкого піднесення нашого континенту, особливо його західної частини. Саме Європа визначала головні напрямки світового поступу, характер міжнародних відносин, формування економічного, суспільного та науково-технічного розвитку, поступово втягуючи до своєї орбіти все нові країни і народи. Повільніше, але неухильно до модернізаційних процесів долучалися й периферійні та відсталіші території сучасної Центральної та Південно-Східної Європи, чим внесли посильний вклад у загальний цивілізаційний прогрес.

У політичній, науковій, географічній літературі принцип регіонального поділу Європи почав утверджуватися саме у новий час, особливо у XVIII – XIX століттях. Терміни «Центральна» та «Південно-Східна Європа» з'являються лише у період між Першою та Другою світовими війнами на означення нових державних утворень, які виникли на руїнах європейських імперій. Для кращого розуміння географічних меж, вкажемо, що до Центральної Європи ми зараховуємо території сучасних Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. Народи цих країн сьогодні вважають себе «центральноєвропейцями», говорять про особливу «центральноєвропейську ідентичність», навіть «ментальність». Звичайно, можна навести аргументи, що сюди треба віднести Хорватію, Словенію, Австрію чи Румунію, навіть прибалтійські країни. Центральну Європу періоду нового часу символічно ми обмежуємо територією Австрійської імперії, а Південно-Східну частину континенту Балканським півостровом, який знаходився під контролем Турецької імперії. Нам здається, що для читача саме так легше можна буде зрозуміти географічні межі порівнюваних нами регіонів.

У радянські часи на історичних факультетах університетів викладали окремих навчальний курс «Історія південних та західних слов'ян». Проблема полягала у тому, що на Балканах проживали не лише слов'яни, але й румуни, греки, албанці та інші етноси, а у Центральній Європі – угорці. Такий поділ не сприяв вивченню цих регіонів в органічній єдності, навіював якусь слов'янську відокремленість. За останнє десятиліття замість нього введено науково більш логічний навчальний курс за назвою «Історія країн Центрально-Східної Європи».

Вкажемо на таку особливість: наприкінці XVIII ст.

з політичної карти зникла остання незалежна держава Центрально-Східної Європи, тобто Польща, й здавалося, що Чехія та Угорщина можуть існувати лише в складі Габсбургів. Усі народи Балкан втратили свою державність ще у XIV–XV століттях. Чехія, Польща, Угорщина, куди християнство прийшло з Риму, зазнали домінуючого та тривалого впливу Заходу, тому й стали його складовою частиною уже з часів середньовіччя. Їх розвиток остаточно сформували всі історичні європейські зміни: Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Французька та промислова революції. Ці країни різко відрізнялися від Сходу, що уособлювали Московія, згодом Росія, або Османська імперія, котра володіла Балканами впродовж кількох століть. Московське самодержавство та підпорядкування церкви державі були чужими західноєвропейській традиції, як і османська система, що спиралася на іслам. Не дивно, що історичні Угорщина та Польща, які межували з московськими та турецькими землями, вважали себе за твердиню римо-католицького християнства, і всі з цим погоджувалися. Їхні східні кордони були кордонами тогочасної Європи [Вандич, 2004, с.18]. Можемо підкреслити, що центральноєвропейські народи, незважаючи на майже повну втрату державної незалежності, усе ж мали дещо кращі умови для розвитку, ніж ті, що проживали за Дунаєм.

У Центральній і Південно-Східній Європі постійно зберігався процес взаємовпливів нових економічних умов, що зумовлювало появу різноманітних національних, культурних, релігійних та інших особливостей. Це стосується як горизонтальних зв'язків – техніко-економічний прогрес і охоплення ним нових територій, так і вертикальних – структуризація суспільства, поява його нових складових. До вертикальних зв'язків належали усі культурні та освітні процеси, прискорені шкільними реформами XVIII – XIX століть, кодифікація мов, поглиблення національної свідомості за допомогою таких наук, як історія, етнографія, мовознавство, фольклор, розвиток літератури та театру. Завдяки зростаючій урбанізації і посиленню суспільної ролі міських жителів, у XIX ст. суттєво прогресує соціальна мобільність людей.

Незважаючи на те, що впродовж усього нового часу найчисельнішим класом залишалося селянство, поступово важливим чинником суспільного і національно-культурного розвитку стає буржуазія. Тут маємо побіжно звернути увагу на одну особливість, якої майже не торкалася марксистська історіографія, зате більше долучилися зарубіжні науковці. Мова про місце і роль євреїв у економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку досліджуваних регіонів. Саме в силу історичних подій, державної політики, традицій та ментальності, у цей період швидко зростала єврейська торговельна громада, що почала накопичувати капітал. Контролюючи продаж сільськогосподарської продукції, євреї відігравали провідну роль на початку індустріального розвитку. Неспроможні звільнитися від обмежень – купувати землю чи обіймати посади, вони вкладали капітал у бізнес. Це був зародок буржуазії, на чолі з кількома представниками найзаможніших родин. Велика питома вага євреїв у торгівлі, фінансовій справі, промислах і транспорті була характерна для Центральної

Європи. Саме вона упродовж багатьох століть була домівною їх великої кількості, котрі знайшли тут притулок від різноманітних переслідувань, у тому числі й релігійних. Як пише американський дослідник Пьотр Вандич: «На початку XVII ст. Прага фактично була столицею європейського єврейства. Річ Посполита мала найбільшу єврейську громаду у світі. У XIX ст. в Будапешті діяла найактивніша й найчисельніша єврейська інтелігенція, значення якої незаперечно» [Вандич, 2004, с. 25]. Стосовно Балкан – цього сказати не можна, бо єврейське населення тут було нечисленним, зберігалися патріархальні порядки, а відтак капіталізація була повільнішою, політичні та суспільні відносини складнішими. До того ж, посередницька діяльність була зайнята здебільшого грецькими, вірменськими та сербськими торговцями.

Домінуючий вплив на всі сфери життя мала світська та духовна інтелігенція усіх народів цієї частини Європи. Єпископи і рядові священники зіграли велику роль у становленні національної свідомості своїх народів, виступали як літописці, історики, творці мов, засновники різноманітних культурно-освітніх товариств і соціальних інститутів, у якості національних ідеологів та ведучих політиків. Необхідною передумовою розповсюдження національної самосвідомості стала шкільна освіта рідною мовою. Вимога інтелігенції стосовно необхідності викладання у початковій і середній школах рідною мовою стала однією з наріжних основ національного руху. Наступною стадією була вимога застосування рідної мови у суспільно-політичному житті – в адміністрації, законодавстві, судочинстві, пресі і т.д. Піднімалися ідеї про «історичні права» різних етносів на автономію, на самостійність, які лідерами національного руху доповнювалися аргументами про природні права (у хорватів, сербів, румунів, чехів та інших). Як аргумент, наводився факт автохтонності народу (приміром, у румунів, словаків, українців).

Спільним явищем стала поява серед усіх етносів націоналістичної ідеології, яка виростала зі своєрідного поєднання ідей Просвітництва, природного потягу особистості до свободи, досвіду французької революції, з прагненням пригноблених народів посісти рівноправне місце в Європі. Ідеї націоналізму, поширені на Заході, знайшли ревних послідовників серед поляків, чехів, угорців, сербів, хорватів, болгар, греків та інших. Суспільство, особливо інтелігенція, чинили опір денационалізації, закладаючи основи незалежної від будь-якої держави громадянської спільноти. Правда, нечисленна ліберальна інтелігенція не мала достатніх інтелектуальних сил, щоб привити широкому народному загалу свої ідеали свободи і повної національної незалежності. Ліберали критикували феодальні пережитки, бачили причини відсталості, виступали за реформування багатьох сторін суспільного життя, але були більше пов'язані з існуючими системами, ніж з народами. Ліберальні мрії XIX ст. про суспільство загальної свободи, людської гармонії, національного рівноправ'я залишалися ілюзіями.

Необхідною умовою для повного завершення процесу формування націй у визначених ареалах стало створення самостійної державності. Нації, що склалися в умовах однієї багатонаціональної держави (чехи,

хорвати, словенці), не мали своїх політичних інститутів. Становище народів, що входили до складу кількох держав, було ще більш складним. Економічні та політичні зв'язки між частинами їх території залежали від політики цих держав, тому були нестійкими, але ніколи не переривалися. Розвивалася національна культура та самосвідомість. Маємо на увазі не лише поляків, але й сербів, румунів, навіть українців, території котрих у XVIII – початку XX століть входили до різних держав. Нації як єдиного цілісного етносоціального організму в цих умовах не було, тим не менше, вони переживали процес формування, одним з основних показників чого стало проникнення гуманістичних та демократичних начал. Після здобуття державності греками, сербами, румунами, болгарами, албанцями – прискорився процес формування таких націй.

Відмінність між центральноєвропейським і балканським регіонами засвідчили бурхливі революційні 1848 – 1849 роки, або «весна народів». Коли на польських, чеських, особливо угорських землях пройшли значущі демократичні, соціальні та національні зміни, тоді на Південному – Сході Європи (окрім Молдавського та Волоцького князівств), усе залишалося патріархальним, бо тут ще не визріли належні внутрішні передумови. Так два регіони ще більше віддалялися один від одного.

Основним показником історичного розвитку народів досліджуваних частин Європи стала їх самовіддана і вперта боротьба за свободу і повну державну незалежність. Приблизно від 40-х років XIX ст. пригноблені нації почали усвідомлювати свої власні інтереси, позбавляючись ліберальних та панславістських ідей. Уже в ході революційних змін 1848 року висувалися різноманітні варіанти вирішення національних проблем пригноблених народів. Так, німецькі та австрійські ліберали визнавали деякі вимоги інших історичних націй, погоджувалися надати автономний статус, наприклад Галичині – з метою запобігти відродженню Польщі [Тейлор, 2001, с. 62]. Але вони не допускали й думки про можливість та необхідність відновлення польської державності. Приклад усім народам регіону подали саме поляки, які ніколи не відмовилися від боротьби за свободу та відновлення нової незалежної Польщі. Треба підкреслити, що у поляків значну об'єднавчу роль відіграла католицька церква, яка завжди стояла поряд зі своїм приниженим народом, плекала історичні традиції, мову, культуру, віру у національне відродження, чим утвердила свій авторитет.

Протягом усього XIX ст. увагу європейської громадськості привертало «польське питання», тобто безкінечна боротьба цього народу за свободу, національне рівноправ'я, поновлення державності. У колах демократично-ліберальної інтелігенції Європи у разі позитивного відношення до справи польського народу оцінювалося, чи та чи інша людина є «демократом», а в разі заперечення солідарності – «реакціонером». У 20-х роках XIX ст. за поляками піднялися греки, які перші вибороли свою незалежність на Балканському півострові. Не відставали серби, угорці у 1848 – 1849 роках, болгарі і румуни – у 70-х роках, боснійці та чорногорці в кінці XIX ст.; активізувалися навіть чехи, хорвати, словенці та албанці. Здавалося, що

розв'язання накопичених століттями проблем принесло лише завершення Першої світової війни, але історичні реалії XX століття перекреслили такі сподівання.

Особливістю Центральної та Південно-Східної Європи впродовж XVI – XIX століть було те, що вони були сферою особливих інтересів великих держав. На початку нової історії активно завойовувала нові землі Османська імперія, чії війська у 1683 році навіть оточили Відень. Лише спільними зусиллями європейців вдалося їх зупинити та почався процес їх поступового вигнання з Угорщини. У XVII – XVIII століттях зростає вплив Габсбурзької імперії, яка намагалася розширити свої володіння у південно-східному напрямку, що призвело до австро-турецьких воєн. Послаблених османів вдалося відтіснити за лінію річки Дунай.

Досвід тривалої й кривавої боротьби переконали народи та їхніх керівників, що кінцевий успіх можливий лише у разі підтримки з боку інших великих європейських держав. Так це сталося і в ході здобуття незалежності греками у 20-х роках XIX ст., виникнення сербської держави у 30-х роках того ж століття, постави незалежних Румунії та Болгарії у 70-х роках XIX ст., Албанії на початку XX століття. Балканські народи були підкорені Османською імперією ще у XIV – XV століттях. Чехія остаточно стала інтегрованою частиною Габсбурзької імперії після 1620 року, Угорщина – після поразки 1526 року під Могачем спочатку розпалася на три частини, а потім фактично зникла з політичної карти Європи. З допомогою Австрії угорцям на кінець XVII ст. вдалося вигнати турків, але їх місце посіли «визволителі» – Габсбурги. Національно-визвольна війна 1703 – 1711 років під проводом Ференца Ракоці II зазнала поразку, як і спроба поновити державну незалежність у 1848 – 1849 роках. Більше того, солідарну допомогу у придушенні визвольних змагань угорців надала царська Росія.

Три поділи Польщі (1772, 1793, 1795 років) призвели до повної втрати незалежності, до включення її народів у адміністративно-політичну структуру трьох сусідніх імперій – Росії, Австрії, Німеччини. Ліквідація великої держави мала важкі політичні наслідки і для всього загальноєвропейського розвитку. З іншого боку, тільки спільні зусилля трьох великих абсолютистських держав здатні були утримати контроль над польським народом. Усі вони скористалися наслідками тривалої суспільно-політичної кризи у Польщі, що бере свій початок ще з середини XVII ст., тобто від часу національно-визвольної війни українського народу. Саме тоді Річ Посполита зазнала першого удару, після якого розпочався її шлях до занепаду, а з другого боку – за рахунок приєднання українських земель зміцнився геополітичний та людський потенціал найбільшого сусіда і водночас найактивнішого ініціатора проведених поділів – Російської імперії. Володіння етнічними польськими землями врешті-решт пов'язало між собою три великі держави, бо спільний грабунок наче скочував їх ланцюгами сумнівної солідарності [Мандрик, 2019, с. 59–60].

Сам факт зникнення з карти Європи сильної колись держави є вельми повчальним аж до нашого часу. Після поділів Польщі так зване «польське пи-

танья» не зникало з порядку денного міжнародного життя впродовж усього XIX ст. Показово, що коли настала реальна можливість відновити незалежність Польщі, а саме у день припинення військових дій на фронтах Першої світової війни, поляки проголосили створення самостійної держави. 11 листопада – день відновлення їхньої державності.

Здебільшого великі держави самі визначали стан справ у цьому складному і неспокійному регіоні Європи. З одного боку, коли у XVIII ст. став очевидним занепад Османської імперії, цієї «хворої людини Європи», а з другої половини XIX ст. вже й «клаптевої монархії» – Австро-Угорщини, саме Великобританія, Франція, Росія, навіть Італія були зацікавлені у їхньому збереженні аж до завершення Першої світової війни. З іншого боку – неможливо було організувати спільну солідарну боротьбу пригноблених народів проти османів або Габсбургів. Цього у Центральній Європі не сталося навіть у 1848 – 1849 роках, а на Балканах під слов'янофільськими гаслами, котрими прикривалися панслависти. Більше того, саме за ці століття були посіяні зерна розбрату, які проросли вже після здобуття державної незалежності усіх народів визначених регіонів, тобто у XX столітті.

Окремої оцінки потребує позиція Росії стосовно Центральної та Південно-Східної Європи, котрі поступово посіли одне з центральних місць у її зовнішній, військовій та геостратегічній політиці. Встановивши контроль над Україною і Прибалтикою, Росія стала повним господарем усієї Східної Європи, просуваючись далі до Тихого океану. Після перемоги над Швецією у Північній війні 1700 – 1721 років, усі її зусилля були спрямовані на Південь і далі на Балкани, а також на Захід, тобто Центральну Європу. Якщо стосовно Балкан її завойовницька політика проявилася вже у XVIII столітті, тоді щодо Центральної Європи вже у наступному. Хоча, все це відносно, бо участь у трьох поділах Польщі упродовж останньої третини XVIII ст. засвідчила про активний наступ Росії і в цьому напрямку. Після України – настала черга Польщі, Литви, Молдови та інших. Вже участь Росії у Семирічній війні (1756 – 1763 рр.) стала показником зростаючих територіальних апетитів імперії. Після повної ліквідації Речі Посполитої, довелося зупинити натиск на Центральну Європу, бо революційні події у Франції призвели до появи інших пріоритетів. Польські повстання також спонукали Росію до більш уваженої політики у цьому регіоні, до того ж тут їй пристоювала зміцніла Австрійська імперія.

До початку XX століття росіяни залишалися на лінії передгір'я Карпат. Імперія Романових зуміла скористатися тим, що Франція і Великобританія на початку XIX ст. погрузли у континентальному конфлікті, одержала чергову перемогу над Туреччиною, зміцнила свої позиції в гирлі Дунаю. Російські успіхи продовжувалися і в наступні десятиліття, аж до поразки у Кримській війні 1853 – 1856 років. Варто нагадати, що цар Микола I спровокував цю війну з Туреччиною та двома західними державами – Англією та Францією, під приводом захисту православних християн Османської імперії. Ще під час франко-німецької війни Росія позбавилася від негативних для себе наслідків поразки у Кримській війні, активізувала

експансію на всіх напрямках, зокрема на балканському та центральноєвропейському. Про це засвідчила чергова російсько-турецька війна 1877 – 1878 років, коли царські війська дійшли до передмістя Стамбула і готові були взяти контроль над чорноморськими протоками. Лише введення у Мармурове море британської ескадри примусило їх відступити. Саме Англія та Австро-Угорщина доклали усіх зусиль, щоб не допустити гегемонії Російської імперії на Балканах. Двоєдина монархія Габсбургів також посилювала свою експансію на південний схід, що вело до подальшого зростання суперечностей, загрози великої європейської війни.

Відомо, що впродовж усього XIX ст. у Росії сильними були слов'янофільські рухи, котрі пропагували доцільність об'єднання усіх слов'ян під скіпетром царя. Нагадаємо, що на початку століття у Європі існувала лише єдина слов'янська держава, але велика і міцна – Російська імперія. Панслависти вважали, що політична єдність виникає на ґрунті неіснуючого спільного родоvodu усіх слов'ян. Панславізм не знаходив відгуку серед католиків-поляків, хорватів, словенців. Поляки Росії не приймали участі у загальнослов'янських заходах 1848 та 1867 років, що й зрозуміло, бо проживаючи в імперії, неодноразово повставали, на практиці пізнавали, чого вартує російська турбота про «братів-слов'ян». Про це багато чого мали нагоду дізнатися й інші – українці та білоруси, внаслідок національного, культурного та мовного утисків. Саме через такі наочні приклади, до ідеї слов'янської єдності поступово охололи чехи та балканські слов'яни.

Слов'янофіли, як в Австрійській імперії, так і на Балканському півострові, усі надії покладали на підтримку та захист з боку Російської імперії. Приміром, словак Людовіт Штур в одній зі своїх останніх політичних праць «Слов'янство і світ майбутнього» (1851 р.) передбачав, що німецька Габсбурзька імперія ніколи не зможе стати слов'янською державою, бо є нічим іншим, як «гальванізованою мумією, котра розпадеться від першого ж сильного удару» [Štúr, 1931]. Можливий вихід він вбачав у тому, щоб «усіх слов'ян приєднати до Росії», – єдиної опори для пригноблених народів. За мріями Людовіта Штура, приєднані слов'яни перейняли б не тільки царське верховенство, але й російську мову та православну віру. Треба мати на увазі, що на середину XIX ст. серед словаків та інших слов'ян ще не завершився процес формування національної ідентичності, тому проявом суспільного життя у середовищі нечисленної інтелігенції залишалося московіфільство, орієнтація на офіційну Росію. Правда, гучні гасла, що лунали звідти про «московський месіанізм», «єдність слов'янства», так і не пустили глибоке коріння. Теоретично панслависти опиралися на передбачення знаменитих німців – Гердера, Гегеля та особливо російських слов'янофілів про «загниваючий» Захід, про послаблення англо-німецьких народів, тому майбутні слов'янські нації, на чолі з Росією, далі нести муть естафету прогресу. Тут доцільно сказати, що після Другої світової війни Центральна Європа і майже увесь Балканський півострів, опинилися у сфері впливу радянської Росії, яка насильно нав'язала свою комуністичну ідеологію та

тоталітарну форму управління, що в кінці ХХ ст. зазнали цілковитий крах, показала свою повну нежиттєздатність навіть на теренах самої імперії.

Формально царизм неодноразово відхрещувався від панславізму. Зокрема, на заяву міністра іноземних справ Австро-Угорщини про відмову його країни від політики експансії на Балканах, російський уряд підкреслив, що панславізм йому чужий (1871 р.). [Фрейдзон, 1970, с. 279]. Ці демарші стали кроком на шляху до «союзу трьох імператорів» (1873 р.).

Виштовхуючи турків з Балкан, Росія фактично сприяла проникненню сюди не тільки західного капіталу, але й культури, бо країни, що тут постали, за останнє півтисячоліття помітно відставали у своєму розвитку. Поступово з'явилася очевидна відмінність між державним устроєм самої Російської імперії і більшості балканських країн. Це стало однією з причин наростання суперечностей між самою Росією і незалежними Румунією, Грецією, Болгарією, Сербією, Чорногорією. З цього приводу колишній канцлер Німеччини Отто Бісмарк у своїх споминах слушно писав: «Продовжували визволяти – і з румунами, сербами і болгарами повторювалося те ж, що й з греками». Всі ці племена охоче приймали російську допомогу задля визволення від турків, однак, ставши вільними, вони не проявляли жодної прихильності прийняти царя в якості спадкоємця султана [Бисмарк, 1940, т. II, с. 243]. Далі великий німець ще у 90-х роках ХІХ ст. констатував: «Визволені народи не вдячні, а вимогливі, і я гадаю, що в наш реалістичний час російська політика буде у східних питаннях керуватися міркуваннями більш технічними, ніж фантастичної властивості» [Бисмарк, 1940, т. II, с. 244]. Наростання міждержавних суперечностей сприяв і факт економічної відсталості Росії, її намагання втручатися у внутрішню та зовнішню політику інших. Самодержавна Росія вже не могла бути об'єктом надій і наслідування, тому з 80-х років ХІХ ст. різко загострилися її відносини з балканськими країнами.

Незважаючи на витіснення з Балкан та Центральної Європи, Росія і надалі не відмовилася від цих напрямків у своїй геополітичній стратегії. Досить згадати боснійську кризу 1908 року, вступ у Першу світову війну на захист Сербії. Серед стратегічної мети залишилися встановлення контролю над чорноморськими протоками, а в Центральній Європі – захоплення Галичини та Буковини, послаблення Австро-Угорщини.

Можна виділити й інші спільні та відмінні риси історичного розвитку у досліджуваних нами двох регіонах Європи:

1) Тут сформувалися малі етноси, чия історія, суспільний розвиток, культура, економіка впродовж століть тісно перепліталися. Провести етнічні кордони було важким завданням навіть у межах малих адміністративних районів. Склад населення міст був ще строкатішим;

2) На сході континенту виникли багатонаціональні імперії – Австрійська, Турецька, Російська, де панівну роль посідали австрійські німці, турки, росіяни. До політичного управління державами залучалися представники й інших народів – угорці, чехи, хорвати, греки, поляки;

3) З кінця ХVІІІ ст. прискорився процес консолідації малих етносів, у ході демократичних змін 1848-1849 років зростала національна самосвідомість народів Центральної Європи. У становленні національної ідеології величезну роль зіграли культура й історія, подвижницька діяльність інтелігенції;

4) Капіталізм розвивав різнобічні національні і міжнаціональні зв'язки, ніс дві тенденції – до внутрішнього згуртування етносів, створення єдиних спільнот та зближення усього життя суспільства. В умовах багатонаціональних держав, з їх строкатою соціальною структурою і обширними районами змішаного населення, мали місце тенденції до переходу окремих груп людей до складу інших етнічних спільнот. Однак абсолютно переважала націоутворююча інтеграційна тенденція. Політика оніменення, русифікації, полонізації, мадяризації, яка систематично проводилася впродовж десятиліть, не привела до асиміляції інших народів;

5) У політичних реаліях ХІХ – початку ХХ століть саме життя висувало національні проблеми у розряд центральних. Розгортається національно-визвольна боротьба пригноблених народів, з'являються домагання автономних, а потім і суверенних прав;

6) Відсутність власного дворянства, практична слабкість національної буржуазії, малочисельність інтелігенції затримали початок національного відродження словаків, болгар, словенців, боснійців, македонців, чорногорців, албанців та інших народів. У них не виникло єдиного міського політичного центру, який міг би стати осередком національного та культурного розвитку;

7) Якщо одні народи втратили свою історичну державність уже багато століть тому назад (чехи, поляки, угорці, серби, болгары, чорногорці, румуни, українці), тоді інші не мали й таких традицій (словаки, словенці, боснійці, хорвати, албанці, македонці);

8) У Центральній Європі відчутнішим був вплив загальноєвропейських процесів, таких як Реформація, Гуманізм, Просвітництво, досягли значного успіху реформи імператорів Марії-Терезії та Йосифа ІІ, частково пройшла демократизація середини ХІХ ст. Криза 60-х років завершилася без великих політичних та соціальних потрясінь. Важливе місце займає австро-угорська угода 1867 року, бо в обох половинах Габсбурзької імперії фактично постали конституційні порядки. Правда, компромісні рішення лише тимчасово стабілізували політичний устрій імперії. У регіоні Південно-Східної Європи в силу багатьох причин реформи не мали шансів на будь-який успіх. Центральноєвропейські народи були під більшим впливом Заходу, тоді як балканські – Сходу, особливо Російської імперії;

9) Ще з часів імператора Карла V (початок ХVІ ст.) Габсбурги висували претензії на створення універсальної монархії, покликаної обороняти християн від мусульман. На подібну ж роль претендували й турки-османи у мусульманському світі, включаючи сюди Балкани і навіть Центральну Європу. Габсбурги змогли витримати турецьку навалу, мали заслуги в інтеграційних процесах малих християнських народів, але із послабленням турків їхня влада занепадала аж до часу, коли обидві імперії одночасно не розвалили-

ся;

10) Європейськими вченими багато написано про благородну роль монархії Габсбургів в історії Карпато-Дунайських земель. Починаючи з 60-х років ХХ ст. на сторінках наукових видань з'явилося багато теорій про те, що Австрійська імперія була першим досвідом європейської інтеграції малих народів Центральної і Південно-Східної Європи, а розпад колись єдиної держави став для них початком усіх бідувань. Звучали й докори правлячим колам за їх надто ліберальну політику по відношенню до слов'ян, за те, що австрійські німці не зуміли насильно утвердити своє панування і керівні позиції в монархії. Саме національні проблеми дуалістичної монархії привели до її розпаду у 1918 році, а поразка у Першій світовій війні лише прискорила цей процес. З іншого боку, нам треба позбутися одностороннього штампів марксистської історіографії про «в'язницю народів», що покликані зробити нові дослідження;

11) Капіталістичні риси господарювання у досліджуваних регіонах виникали пізніше, ніж у Західній Європі. Друга половина ХІХ – початок ХХ століть ознаменувалися ростом продуктивних сил, великими зрушеннями у техніці виробництва і його організації. Швидкий розвиток засобів транспорту дозволив скоротити період обігу капіталу. Зростала сфера вкладень іноземного капіталу. Разом з тим сильними залишалися патріархальні пережитки, зумовлені не вирішеністю аграрного питання, повільним проникненням товарно-грошових відносин;

12) Незавершеність демократичних перетворень, слабкість інститутів правової держави, особливо у балканських країнах. Політична система ніяк не узгоджувалася з принципами демократії, у регіоні не було навіть натяку на народовладдя. Панівні сили, особливо аграрії, легально захищали свою владу тим, що обмежили участь збіднілих мас у виборах, відтіснили опозиційні сили, не бажали позбутися станових привілеїв. Політичні партії не спиралися на масову підтримку і міцну організаційну структуру. Звичайно, в партійній належності відображалися певні економічні і класові інтереси, особисті мотиви політиків. Опозиція, як правило, була непослідовною, поскільки заперечувала необхідність важливих демократичних перетворень, проявила нереальний підхід до основних суспільних проблем;

13) Протягом «довгого» ХІХ століття на Балканах з'явилися незалежні держави. У Центральній Європі переломними стали революційні 1848 – 1849 роки, що знаменували початок демократичних та національних змін.

14) Характерною ознакою епохи став націоналізм малих народів. Якщо народи Австро-Угорщини не воювали між собою, тоді Балкани перетворилися у «порохову бочку Європи». Поряд з цим лунали зовнішні заклики до слов'янської єдності, побудови Серединої Європи, створення балканських союзів;

15) Народи регіонів сильно залежали від зовнішніх

обставин, від політики великих держав. На рубежі ХІХ – ХХ століть Центральна і Південно-Східна Європа стала полем зіткнення інтересів Росії та Німеччини, а це породжувало постійну міжнародну напругу. Слабкими державними об'єднаннями стали Австро-Угорщина та Туреччина, що з плином часу ставало дедалі очевиднішим;

16) Після хвилеподібного процесу зміни тривалих періодів воєн і миру ХІХ ст. у Європі, епоха нового часу завершилася таким збройним конфліктом, рівного якому ні за масштабами, ані за силою світ ще не знав. При цьому у початку його вибуху немаловажну роль зіграла Австро-Угорщина та Балкани, зокрема Сербія.

17) Навіть у межах єдиного народу, для Центральної і Південно-Східної Європи була характерною релігійна строкатість, що не ставало перепоною для національної і політичної консолідації. Якщо у центральній частині континенту переважали католицько-протестантські громади, тоді як у балканській – спільноти візантійського, східного християнства поряд з мусульманськими (боснійці, албанці, турки). Загальновідомо, що у ХVІІ – ХVІІІ століттях релігійні відмінності відігравали значну роль у формуванні не лише філософії суспільного розвитку, побуту, але мали вплив на увесь історичний процес. У ХІХ ст. релігійна належність уже втратила своє пріоритетне значення.

Висновки. На основі узагальнення досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених бачимо, який складний та суперечливий історичний період пройшли народи Центральної і Південно-Східної Європи від ХVІ століття до початку ХХ століття. Усі вони втратили свою державну незалежність і впродовж багатьох століть стали частиною великих імперій, переважно Австрійської та Турецької. Нами показані особливості російської політики ХVІІІ – ХІХ століть у цих регіонах континенту. Доведено, що проходили процеси, котрі засвідчили про поєднання долі всіх народів, що тут проживали, їх солідарність у боротьбі за свободу і незалежність, духовну, культурну, навіть ментальну єдність. Разом з тим, ми акцентуємо увагу на тих відмінностях, що характеризували не лише два порівнювані регіони Європи, але мали місце і в їхніх межах. Саме за ці століття сформувалася національна ідентичність народів, з'явилися державницькі ідеї, поширювалася освіта та культура.

Наші висновки не претендують на вичерпність, що й неможливо зробити в рамках однієї статті. Незважаючи на великий масив нової наукової літератури про минуле народів Центральної і Південно-Східної Європи, невивченими залишаються міграційні, етнічні, національні, міжрелігійні, асиміляційні процеси у ХVІ – ХІХ століттях. Треба більше уваги приділяти політичним та культурним явищам, національно-визвольним змаганням різних народів, їх духовному життю, а в кінцевому підсумку зрозуміти соціальний і культурний розвиток в їхньому взаємозв'язку.

Список використаних джерел:

- Kučera, Rudolf, 2008. *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*, Budapest: Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató Betéttársulás, 165 old.
- Niederhauser, Emil, 1976. *Nemzetek születése Kelet-Európában*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 245 old.

- Štúr, Ľudovít, 1931. Slovanstvo a svet budúcnosti, *Výbor zo spisov Ľudovíta Štúra*. Turč. Sv. Martin. Vydáno: Matica slovenská, 161 s.
- Бисмарк, Отто, фон, 1940. *Мысли и воспоминания*. В 3-х томах, М.: Соцэґиз, 1940 – 1941, т. II, 288 с.
- Вандич, Пьотр, 2004. *Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення*, К.: Критика, 463 с.
- Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів*, 2001 / За ред. Леоніда Зашкілнґяка, Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 660 с.
- Мандрик, Іван, 1997. До питання про історичну спільність і взаємозалежність народів Центральної та Південно-Східної Європи, *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи*, Ужгород, с. 162–165.
- Мандрик, Іван, 2019. Боротьба польського народу за відродження незалежної держави у XIX – на початку XX століть, *Міжнародний науковий вісник*. Вип. 1-2 (19-20), Ужгород, с. 59–66.
- Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма*, 1981, М.: Наука, 465 с.
- Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы*, 1982, М.: Наука, 368 с.
- Тейлор, А. Дж. П., 2002. *Габсбурзька монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини*, Львів: ВНТЛ-Класика, 269 с.
- Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе*, 1981, М.: Наука, 360 с.
- Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е годы XIX в.*, 1986, М.: Наука, 431 с.
- Фрейдзон, В., 1970. *Борьба хорватского народа за национальную свободу*, М.: Наука, 384 с.

References

- Bismark, Otto, fon, 1940. *Mysli i vospominanija* [Thoughts and memories]. V 3-h tomah, М.: Socjkgiz, 1940 – 1941, t. II, 288 s. (in Russian).
- Istorija Centraljno-Skhidnoji Jevropy. Posibnyk dlja studentiv istorychnykh i ghumanitarnykh fakuljtetiv universytetiv* [History of Central-Eastern Europe. A guide for students of historical and humanitarian faculties of universities], 2001. / Za red. Leonida Zashkilnjaka, Ljviv: LNU im. Ivana Franka, 660 s. (in Ukrainian).
- Formirovanie nacij v Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evrope* [Formation of nations in Central and South-Eastern Europe], 1981, М.: Nauka, 360 s. (in Russian).
- Formirovanie nacional'nyh nezavisimyh gosudarstv na Balkanah. Konec XVIII – 70-e gody XIX v.* [Formation of national independent states in the Balkans. Late 18th - 70s of the 19th century], 1986, М.: Nauka, 431 s. (in Russian).
- Frejdzon, V. I., 1970. *Bor'ba horvats'kogo naroda za nacional'nuju svobodu* [The struggle of the Croatian people for national freedom], М.: Nauka, 384 s. (in Russian).
- Kučera, Rudolf, 2008. *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*, Budapest: Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató Betéttársulás, 165 old. (in Hungarian).
- Mandryk, Ivan, 1997. Do pytannja pro istorychnu spilnijnistj i vzajemozalezhnistj narodiv Centraljnoji ta Pivdenno-Skhidnoji Jevropy [To the question of the historical commonality and interdependence of the peoples of Central and South-Eastern Europe], *Socialjno-ekonomichni ta etnopolitychni zminy v krajynakh Centraljnoji ta Pivdenno-Skhidnoji Jevropy*, Uzhhorod, s. 162–165. (in Ukrainian).
- Mandryk, Ivan, 2019. Borotjba poljsjkogho narodu za vidrodzhennja nezalezhnoji derzhavy u XIX – na pochatku XX stolitj [The struggle of the Polish people for the revival of an independent state in the 19th and early 20th centurie], *Mizhnarodnyj naukovyj visnyk*. Vyp. 1-2 (19-20). Uzhhorod, s. 59–66. (in Ukrainian).
- Niederhauser, Emil, 1976. *Nemzetek születése Kelet-Európában*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 244 old. (in Hungarian).
- Osvoboditel'nye dvizhenija narodov Avstrijskoj imperii. Period utverzhdenija kapitalizma* [Liberation movements of the peoples of the Austrian Empire. The period of the establishment of capitalism], 1981, М.: Nauka 465 s. (in Russian).
- Social'naja struktura obshhestva v XIX v. Strany Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy* [The social structure of society in the nineteenth century. Countries of Central and South-Eastern Europe], 1982, М.: Nauka, 368 s. (in Russian).
- Štúr, Ľudovít, 1931. Slovanstvo a svet budúcnosti, *Výbor zo spisov Ľudovíta Štúra*. Turč.Sv.Martin. Vydáno: Matica slovenská, 161 s. (in Slovakian).
- Tejlor, A.J.P., 2002. *Ghabsburzjka monarkhija 1809 – 1918. Istorija Avstrijskoji imperiji ta Avstro-Ughorshhyny* [The Habsburg Monarchy 1809 – 1918. History of the Austrian Empire and the Austro-Ugrian Region], Ljviv: VNTL-Klasyka, 269 c. (in Ukrainian).
- Vandyk, Pjotr, 2004. *Cina svobody. Istorija Centraljno-Skhidnoji Jevropy vid Serednjovichchja do sjoghodennja* [The price of freedom. History of Central-Eastern Europe from the Middle Ages to the present], К.: Krytyka, 463 s. (in Ukrainian).

Ivan Mandryk

Doctor of Historical Sciences (Ph.D), Professor Department of History and Social Sciences Transcarpathian Hungarian Institute named after Ferenc Rakoczi II, Berehovo

Otiliia Mynda

Senior Lecturer Department of Foreign Languages Faculty of Foreign Languages Uzhhorod National University, Uzhhorod

COMMON AND DIFFERENT IN THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE PEOPLES OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE IN MODERN TIMES (XVI - EARLY XX CENTURIES)

Life prompts researchers from different countries to study the historical experience of the peoples of Central and South-Eastern Europe. Especially since the reasons that give rise to the common problems that bind this part of the continent together continue to persist. Historians should more actively turn to the method of comparison and analysis of regularities and thus seek answers to the issues of the time. That is true that direct adaptation and automatism do not work here. The article summarizes our practical experience of learning the history of individual countries in the new era, as well as pointing out those objective factors that combined their fate not only led to unity and interdependence but also to significant features that distinguished them. At the end of the 18th century, all the peoples of the regions completely lost their independence. Still, with the beginning of the 19th century, the reverse process of national liberation struggles began, which was crowned with success at the beginning of the 20th century. Despite all the differences in the ethnic-social and state associations that were formed, and despite the features that characterize the two main regions – Central European and the Balkans, the nations that arose in this historical and geographical area included such essential features that distinguish them from the peoples of the western part of Europe. The article highlighted the unity of the neighboring regions and their difference from the rest of the continent was formed over a long period. Still, it was evident in the 18th and 19th centuries. The 20th century also added new touches. We understand that the peoples of Central and South-Eastern Europe in the 16th – 17th centuries found themselves between two shores – German and Turkish, and in the 18th –19th centuries – German and Russian, so they always had to put up with one or another rule. An objective analysis shows somewhat better political, economic, cultural, and spiritual development opportunities, which have opened up to the Central Europeans compared with the Balkan peoples.

Keywords: *Central Europe, South-Eastern Europe, the Balkans, peoples, unity, state independence, national revival, the Slavs.*